

Біліченко Л.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДО ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ТЮРЕМНОГО ЗАМКУ (1822–1887 РР.)

У статті досліджується створення та функціонування Харківського Тюремного замку в 1822–1887 рр. Розглядається в'язниця у контексті реформування пенітенціарної системи у XIX ст. Встановлено, що у сучасній українській правовій системі йде процес реформування кримінально-виконавчої системи, розглядаються законопроекти щодо нових видів покарань та ефективності їх правового застосування. Доведено, що вивчення досвіду реформування тюремної системи у XIX ст. на основі архівних матеріалів Харківської губернії та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України має значення для законодавчої та практичної діяльності, адже використати позитивний історичний досвід функціонування пенітенціарних установ зараз надзвичайно важливо. Так, у другій половині XVIII століття за Дмитрівською церквою сформувалося велике кладовище, яке було знесене на початку XIX століття. Південна частина території передавалася під будівництво поліцейної й пожежної частини, а на північній у 1822 році за розпорядженням російського імператора Олександра I розпочато зведення острогу, яке завершено у 1823 році під керівництвом петербурзького архітектора Людвіга Шарлеманя. Навколо тюремного замку сформувався майдан і вулиця, названі Тюремними. Щодо самої будівлі тюрми можна зазначити, що вона складалася з головного корпусу та шести флігелів. Головний корпус та два флігелі були пристосовані для утримання арештантів, а в інших чотирьох розміщувалися лікарня, майстерні та квартири персоналу тюрми. При тюрмі також функціонували баня, пральня, ковальня, льох, цейхгауз, пожежний хлів, церква та школа. У другій половині XIX ст. Харківський тюремний замок був реорганізований у Харківську губернську в'язницю і перестав приймати до себе арештантів.

Ключові слова: Тюремний замок, Харківська губернія, Харків, арештанти, пенітенціарна система, реформа, Олександр I, Російська імперія.

Постановка проблеми. Харківський тюремний замок – колишній пенітенціарний заклад у місті Харків, збудований у 1822–1823 роках, що виконував функції слідчого ізолятора, місця тимчасового тримання засуджених перед етапуванням на каторгу, а також місця відбування покарання засудженими третьої та четвертої категорій, які не вважалися особливо небезпечними для суспільства.

Збудований під керівництвом петербурзького архітектора Людвіга Шарлеманя. Довгий час Тюремним замок, був єдиним і головним тюремним закладом у Харкові. Головна будівля замку разом зі стінами була розібрана у 1960-х роках (Карту із зображенням Тюремного замку див. на Рис. 1).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зі встановленням незалежності України в 1991 р. українські науковці не поспішали досліджувати

проблему функціонування пенітенціарну систему Російської імперії на території українських земель. Зазначена тема майже не досліджена в українській історіографії й на сьогодні. Серед дослідників які торкалися зазначеного питання можна виділити праці І. Міронової [7], І. Кравченко [6] та Л. Біліченко [2, 3].

Виходячи з вищесказаного, метою даного дослідження є створення та функціонування Харківського Тюремного замку протягом 1822–1887 рр.

Виклад основного матеріалу. Перший тюремний острог з'явився у Харкові 1794 року. Це була трикімнатна хата, де в окремих кімнатах утримувалися чоловіки та жінки.

Поступове зростання Харкова протягом перших десятиліть XIX ст. вимагало створення й значної каральної установи. Побудова в Харкові кам'яного тюремного замку була пов'язана з перебуванням у вересні 1817 р. у місті російського

Рис. 1. В'язниця на карті 1887 року [10]

імператора Олександра І. Саме за його наказом були розпочаті підготовчі роботи до побудови нового кам'яного тюремного замку [6, с. 163–167].

На підставі Указу імператора Олександра І від 1821 р. на місці знесеного острогу XVII століття у 1822 р. був побудований Харківський тюремний замок, у якому ув'язнені утримувалися під вартою з 1823 р. Після утворення Харківської губернії тюремний замок підпорядковувався тюремному відділенню Харківського губернського правління. У тюремному замку містилися кримінальні та політичні ув'язнені, а також каторжники перед відправкою їх за етапом на каторжні роботи в Сибір та на о. Сахалін.

Щодо самої будівлі тюрми можна зазначити, що вона складалася з головного корпусу та шести флігелів. Головний корпус та два флігелі були пристосовані для утримання арештантів, а в інших чотирьох розміщувалися лікарня, майстерні та квартири персоналу тюрми. При тюрмі також функціонували баня, пральня, ковальня, льох, цейхгауз, пожежний хлів, церква та школа. Окрім того, перед головним корпусом був влаштований сад для прогулянок арештантів. У церкві на кожне свято справлялося богослужіння, а під час Великого Посту арештанти сповідалися. Кожні два тижні арештанти милися в бані, а білизну змінювали щодня [11, с. 5]. На середньому поверсі замку, з лівого боку, було облаштовано 10 камер,

у яких розташовувалися політичні арештанти. З правої боку того ж поверху також було облаштовано стільки ж камер (Поштову листівку із зображенням Тюремного замку див. на Рис 2).

На подвір'ї замку був зведений двоповерховий будинок для охорони. На нижньому поверсі знаходилися кімнати для чергового офіцера та кімната для караульних солдатів, а також приміщення для пересильних арештантів, якщо вони не могли розміститися у підвальному поверсі основного корпусу. У верхньому поверсі розташовувалися комори [6, с. 163–167].

На харчування кожного арештанта Харківського тюремного замку виділялося по 1 коп. на добу. Хворі арештанти утримувалися в лікарні і харчувалися на 12 коп. в день. Серед захворювань були розповсюджені гарячка, хронічне захворювання легенів та захворювання шлунково-кишкового тракту.

Перебуваючи у тюрмі арештанти навчалися в майстернях шевській та кравецькій справам. Також арештантів змушували виконувати різні тюремні роботи: ремонт старої та нової одягу на замовлення місцевих мешканців, чищення вулиць, тюремного двору та саду, приготування їжі та прасування білизни [11, с. 6] (Кадровий склад Харківського тюремного замку див. у Таблиці 1).

У 1847 році поряд із духовною семінарією звели арештантські роти. Як писав відомий

Рис. 2. Харківський Тюремний замок. Поштова листівка (Вікіпедія)

Таблиця 1
Основний кадровий склад Харківського
тюремного замку (1871 р.)

№	Посада	Прізвище, ім'я, по батькові
1	Начальник	Григорій Федорович Мартос
2	Лікар	Іван Костянтинович Сливицький
3	Священник	Степан Петрович Любицький
4	Церковний староста	Петро Михайлович Акіменко

Джерело: *Харьковский календарь на 1871 год.*, С. 528.

історик та краєзнавець Д.І. Багалій, «вони, семінарія, Всехсвятська церква та капличка були першими кам'яними будинками на Холодній Горі, на той час малонаселеній околиці міста» [5].

Від арештантської роти починалася Катеринославська вулиця та Арештантський провулок. Пізніше рота стала пересильною в'язницею.

Хоч би як називався виправний заклад, умови перебування в ній були жахливими. Бруд, тіснота, голод приводили до того, що люди гинули, так і не відбувши терміну ув'язнення. У середині 70-х років XIX століття у харківських в'язницях лютувала цинга, через яку вмирали половина ув'язнених. Втім, пристойними умовами утримання не могли похвалитися інші в'язниці царської Росії. Згідно з архівними справами Головного тюремного управління, в яких повідомлялося про огляд в'язниць начальником цього відомства, в Одеській в'язниці

ув'язнені сиділи місяцями у переповнених камерах без прогулянок, без лазні, у брудній білизні. У Тулі ж тюремний замок «прогнив» – підлога, балки і стеля погрожували впасти, скрізь був непролазний бруд [5].

Друга половина XIX ст. в Російській імперії ознаменувалася посиленням соціальної напруженості, новим витком революційного руху і зростанням злочинності. Після реформи скасування кріпосного права 1861 р. і початку зародження капіталістичних відносин в місті і та селі, революційний рух в Російській імперії вступив у нову терористичну фазу. По всій державі почали виникати революційні гуртки: «Земля і воля», «Чорний переділ», «Народна розправа», рух анархістів і «народників», «Народна воля». За період 1861–1881 рр. на імператора Олександра II було здійснено вісім замахів на вбивство. Також замах здійснювали й на чиновників. Зокрема, в 1877 р. відбувся замах на ненависного в народі губернатора Санкт-Петербурга Д. Трепова, який здійснила Віра Засулич. Камери старих тюрем були переповнені і в уряді постало питання, куди ж висилати засуджених революціонерів. Це стало основною причиною пенітенціарної реформи, в тому числі й реформування всієї каторжної системи Російської імперії.

На території України, зокрема в Києві та Харкові, теж було неспокійно. 15 квітня 1856 р. у

Великодню ніч на вулицях Харкова була розклеєна рукописна пародія на маніфест імператора щодо підписання Паризької мирної угоди. Вдало імітуючи стиль царських маніфестів, автори пародії розкрили невідгідний та принизливий для держави характер Паризької мирної угоди [1, с. 239].

У березні 1860 р. київський губернатор доповідав генерал-губернатору Васильчикову, що заборонені твори все більше поширюються серед молоді. Наступного року у студента київського університету Моссаковського були знайдені книги Герцена «З того берегу», «Тюрма та заслання» та «14 грудня 1825 року» [1, с. 238]. Через зазначені події Харківський Тюремний замок був переповнений в'язнями.

21 листопада 1878 р. сталися події, пов'язані з Тюремним замком, які сколихнули харківських поліцейських. Так, згідно з рапортом харківського поліцеймейстера, домовласник колезький секретар Варанд заявив пристапу шостої дільниці, що 10 серпня у його будинку, який розташований на тюремній площі у флігелі, була найнята квартира дворянином Воеводином, який мешкав з лакеєм. В останніх місяцях серпня 1878 р. Воеводин виїхав зі слугою і більше не повертався. Через що Варанд попросив відчинити квартиру. Пристав запросив свідків, відчинив квартиру і при огляді виявив під ліжком дві пили, дві лопати, стамеску, залізний совок та книгу революційного напрямку. На ліжку під подушкою також був знайдений кинджал. Але найбільше присутніх вразило те, що у спальні під килимом, де спав Воеводин, підлога була вирізана на дві чверті ширини та три чверті довжини, де була вирита яма у бік вулиці, що вела до тюремного замку. Оскільки дім Варанда розташовувався навпроти тюремного замку, можна було припустити, що Воеводин навмисно винайняв квартиру, аби зробити підкоп до тюрми, з метою визволення політичних арештантів. Однак, йому це зробити не вдалося і він поспішно покинув квартиру [11, с. 4].

Задля попередження бунтів та втеч арештантів Харківського тюремного замку часто обшукували. Однак, політичні арештанти, знаючи свої права, заявляли наглядачам, що обшукувати їх без жандармів та штаб-офіцера і прокурорського наглядача незаконно. Так, 13 лютого 1881 р. під час ранкового обшуку у присутності караульного начальника підпоручика Бабаєва та при караульних нижніх чинів, політичний арештант Василь Литягин відмовився підпорядковуватися загальним тюремним правилам і не дозволив вчинити над собою обшук. Зокрема, він заявив, що якщо

його силою будуть примушувати, то він буде чинити фізичний спротив [11, с. 302].

Часто на знак протесту арештанти оголошували голодування. Так, в тому ж 1881 р. політичні арештанти Данилов, Макаренко, Забалуєв, Литягин, Цимблер, Сапович та Обедзинський заявили тюремному наглядачеві, що вони перестали вживати їжу, і якщо їм подадуть обід та вечерю, то все це буде розбито об підлогу. Також вони зазначили, що краще померти голодною смертю через утримання в загальній камері, заборону спільних прогулянок та побачень між собою. Причому Данилов заявив, що просидить на голодному режимі до 12-ти днів, і якщо за цей час не помре, то позбавить себе життя [11, с. 303]. З кожним днем сили арештантів згасали. Через зазначені події тюремна адміністрація видала спеціальну інструкцію, у якій зазначалося, що їжа політичним арештантам повинна доставлятися у встановлені години в камеру, не дивлячись на відмову. У крайньому разі, вже на місці складати акти про те, що їжа була доставлена арештантам своєчасно. Родичам політичних арештантів дозволялося доставляти їм їжу, однак кожен раз через особливий дозвіл генерал-губернатора і при огляді начальника Тюремного замку [11, с. 308]. Урешті-решт під умовлянням тюремної адміністрації, усі арештанти потроху почали вживати їжу.

У 1886 р. при роздачі обіду арештантам виник конфлікт між наглядачем Павловим та арештантом Ковалевим. Зокрема, Ковалев не пускав Павлова увійти для роздачі їжі в їдальню. Наглядач пояснив Ковалеву, що за це він буде посаджений у карцер. На що Ковалев замахнувся, аби вдарили наглядача в обличчя, однак Павлов перехопив руку і відкинув його вбік. Після чого Павлов надів на арештанта наручники [11, с. 309] (Харківський Тюремний замок на карті XIX ст. див на Рис. 3).

Важливою проблемою було вивезення нечистот з приміщень замку. Щоденно двічі на день арештанти виносили нечистоти за межі замку. У листопаді 1833 р. підполковник Гарицький, звертаючись до губернатора, писав: «... нечистоти из тюремного замка выносятся в ямы, которые находятся возле сборной избы Батальона Внутренней Стражи ... отчего происходит вредный воздух и люди ежедневно заболевают. Также стоящие на постах часовые возле тюремного замка не могут выдерживать сего воздуха и приходят даже в обморок» [6, с. 163–167]. Подібне становище викликало занепокоєння командира батальйону та потребувало змін. За розпорядженням

Рис. 3. Харківський Тюремний замок на карті XIX ст. [10]

Таблиця 2

**Основний кадровий склад Харківського
тюремного замку (1871 р.)**

№	Посада	Прізвище, ім'я, по батькові
1	Начальник	Логвинов Йосип Константинович
2	Помічник начальника	Жуков Іван Миколайович
3	Священник	Любицький Стефан Петрович
4	Лікар	Писнячевський Фотій Вікторович

Джерело: Харьковский календарь на 1888 год : Год 16-й : В 2-х кн. / 19-25. – Харьков : Харьк. губ. стат. ком., 1872-[1917], 1887. С. 485 (16).

губернатора нечистоти з тюремного замку почали вивозити за місто.

На початку 80-х років XIX ст. будівля тюрми була дуже старою для розміщення в ній в'язнів. Тому у Харківського генерал-губернатора та начальника Харківського жандармського управління спочатку виник задум перебудови та ремонту тюрми. При огляді кутових камер тюрми інспекцією було виявлено, що приміщення були настільки сирі, що, на думку техніків, внутрішні стіни необхідно оббити дошками [11, с. 2]. Вважалося за потрібне, влаштувати у камерах внутрішні тамбури, і це, на думку тюремної адміністрації, призупинить постійні перемовини арештантів між собою. Також було важливим закрити для арештантів доступ до вікон.

На момент ремонтних робіт арештантів тимчасово перевели в до Ізюмського тюремного замку, який розташовувався від Харкова приблизно у 100 верстах звичайної поштової дороги, яка восени була майже непроїзною. Інколи висилка у

подібні місця серйозних політичних арештантів могла носити небажані для жандармів випадки, як наприклад, коли групою озброєних осіб було відбито конвойованого – політичного арештанта Федотова [11, с. 3].

Після завершення ремонтних робіт, Харківський тюремний замок був реорганізований у Харківську губернську в'язницю і перестав приймати до себе арештантів [4].

Рис. 4. Адміністративна будівля Харківського тюремного замку та місце, де він розташовувався (Вікіпедія)

Висновки. Таким чином, у XIX ст. українське тюремне відомство вступило на якісно новий рівень свого розвитку. Специфіка становлення системи управління тюремними установами безпосередньо пов'язана із динамікою розвитку відносин між державою та суспільством. У результаті вжитих заходів, що торкнулися як діяльність центрального тюремного апарату, а й місцевих органів виконання покарань, тюремна система Російської імперії стала являти собою складний комплекс державно-правових установ з певним правовим статусом та організаційно-управлінською структурою, діяльність яких цілком була спрямована на реалізацію встановленої законом виконавчої функції. Так, у другій половині XVIII століття за Дмитрівською церквою сформувалося велике кладовище, яке було знесене на початку XIX століття. Південна частина території передавалася під будівництво

поліційної й пожежної частини, а на північній у 1822 році за розпорядженням російського імператора Олександра I розпочато зведення острогу, яке завершено у 1823 році під керівництвом петербурзького архітектора Людвіга Шарлеманя. Навколо тюремного замку сформувався майдан і вулиця, названі Тюремними. Щодо самої будівлі тюрми можна зазначити, що вона складалася з головного корпусу та шести флігелів. Головний корпус та два флігелі були пристосовані для утримання арештантів, а в інших чотирьох розміщувалися лікарня, майстерні та квартири персоналу тюрми. При тюрмі також функціонували баня, пральня, ковальня, льох, цейхгауз, пожежний хлів, церква та школа. У другій половині XIX ст. Харківський тюремний замок був реорганізований у Харківську губернську в'язницю і перестав приймати до себе арештантів.

Список літератури:

1. Барабой А. Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856–60 гг. *Исторические записки*. т. 52, Москва. 1955.
2. Біліченко Л. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). *Емінак*. 2021. 2 (34). С. 95–104.
3. Біліченко Л. Харківська пересильна в'язниця як пункт для тимчасового утримання каторжних та пересильних арештантів (друга половина XIX–початок XX ст.). *Proceedings of VII International Scientific and Practical Conference Kharkiv*: Харків, 2022. С. 1339–1346.
4. Державний архів Харківської області Фонд № 50 Харьковский тюремный замок, г. Харьков, 1888 г., опись № 1.
5. И тюремные стены хранят историю. URL: <https://cripo.com.ua/stories/?p=59273/> (дата звернення: 01.08.2025).
6. Кравченко Р. І. Харківський тюремний замок – перша кам'яна в'язниця міста. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія»*. 2012. Вип. 44. С. 163–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphnpu_ist_2012_44_41
7. Міронова І. Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2021. Том 32 (71) № 4. С. 69–76.
8. Харьковский календарь на 1871 год : с картою Харьковской губернии / составил и издал А. Подвысоцкий. Г. 3-й. Харьков : тип. К. П. Счасни, 1870. 672 с.
9. Харьковский календарь на 1888 год : Год 16-й : В 2-х кн. / 19-25. Харьков : Харьк. губ. стат. ком., 1872-[1917], 1887. 692 с.
10. Харьковский тюремный замок (1822 г.). URL: <https://www.shukach.com/ru/node/79854> (дата звернення: 03.08.2025 р.)
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 4. Спр. 9.

Bilichenko L.S. TO THE HISTORY OF THE KHARKIV PRISON CASTLE (1822–1887)

The article examines the creation and functioning of the Kharkiv Prison Castle in 1822–1887. The prison is considered in the context of the reform of the penitentiary system in the 19th century. It is established that in the modern Ukrainian legal system there is a process of reforming the penal system, bills on new types of punishments and the effectiveness of their legal application are considered. It is proved that the study of the experience of reforming the prison system in the 19th century. based on archival materials of the Kharkiv province and the Central State Archive of the highest authorities and administrations of Ukraine is important for legislative and practical activities, because using the positive historical experience of the functioning

of penitentiary institutions is now extremely important. Thus, in the second half of the 18th century, a large cemetery was formed behind the Dmitrovsky Church, which was demolished at the beginning of the 19th century. The southern part of the territory was transferred for the construction of a police and fire station, and in the northern part in 1822, by order of the Russian Emperor Alexander I, the construction of a prison began, which was completed in 1823 under the leadership of the St. Petersburg architect Ludwig Charlemagne. A square and a street called Prison were formed around the prison castle. As for the prison building itself, it can be noted that it consisted of the main building and six wings. The main building and two wings were adapted for the detention of prisoners, and the other four housed a hospital, workshops and apartments for prison staff. The prison also had a bathhouse, laundry, blacksmith shop, cellar, workshop, fire station, church and school. In the second half of the 19th century, the Kharkiv prison castle was reorganized into the Kharkiv provincial prison and ceased to accept prisoners.

Key words: Prison castle, Kharkiv province, Kharkiv, prisoners, penitentiary system, reform, Alexander I, Russian Empire.

Дата надходження статті: 04.08.2025

Дата прийняття статті: 15.09.2025

Опубліковано: 05.12.2025